

УДК 911.3

АНТРОПОГЕННА ТОПОНІМІКА В ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВАХ ПОДІЛЬСЬКОГО ПОБУЖЖЯ

Квасневська О. О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Розглянуто історію розвитку антропогенної топоніміки Подільського Побужжя. Проаналізовано історію дослідження та розвиток упродовж тривалого часу, розглянуті причини формування антропогенної топоніміки на Подільському Побужжі, показано значення людини у формуванні та розвитку антропогенних топонімів, проаналізовані причини назвотворчого процесу на досліджувальній території. Виділено антропогенні топоніми, які поділяються на: топоніми, що беруть початок від власних назв людей та на топоніми, що пов'язані з діяльністю людини, зокрема видобутку корисних копалин. Детальніше на окремих прикладах розглянуто походження назв населених пунктів Вінницької та Хмельницької областей.

Ключові слова: антропогенна топоніміка; Подільське Побужжя; географічні назви; ареали; власні назви.

Наявність проблеми. Вивчення походження, функціонування, розвитку і поширення географічних назв Подільського Побужжя є дуже важливим і актуальним. Це дозволяє отримати інформацію про особливості його заселення, заснування та розміщення окремих населених пунктів, походження назв річок та їх приток. Значна частина топонімів відображає імена їх засновників або власників, інші, розвиток у минулому певних виробництв, різноманітних ремесел, корисних копалин, історичні події, які стають причиною виникнення нових населених пунктів, або їх перейменування.

Антропогенна топоніміка Подільського Побужжя сформувалась в процесі складного історичного розвитку, але дослідження в цьому напрямі майже не проводились. Тому досить актуальним є вивчення антропогенної топоніміки Подільського Побужжя, його історичного розвитку. Відсутність ґрунтового вивчення антропогенних топонімів вплинула на вибір обраної теми. Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що його результати певною мірою розширюють і доповнюють знання в галузі як природничих наук так і української ономастики.

Особливу роль у назвотворенні відіграє природне середовище. Оскільки антропогенний вплив на природу став важливим фактором ландшафтогенезу. Топоніміка дозволяє здійснити глибокий екскурс до первинного стану природних ландшафтів, який був до освоєння території людиною.

Аналіз попередніх досліджень. Про походження назв міст і селищ міського типу України містяться цікаві відомості у праці Ю.М. Кругляка. Унікальним за обсягом та повнотою зібраного матеріалу є «Словник гідронімів України». Це перше порівняно повне зібрання (понад 20 тис. основних і майже 24 тис. варіантних) назв річок, струмків та інших водотоків, оформлених відповідно до їх літературно – лінгвістичних та

географічно – локалізаційних характеристик. Про топоніміку Поділля, а зокрема і Подільського Побужжя, маємо цінні відомості у праці Ю.Й. Сіцинського, а також у книгах «Населені місця Поділля», «Історія міст і сіл Української РСР: Вінницька область» тощо.

Відомі давньоруські тексти, що являють собою збірники географічних назв і їх класифікацію. У найдавніших руських літописах це не лише географічні назви, але й спроби пояснення їх походження.

Дослідження топонімів Подільського Побужжя частково розглянуто в краєзнавчих нарисах Денисика Г.І., Любченко В.Є «Подільське Побужжя», «Містечка Східного Поділля».

Мета – дослідити антропогенну топоніміку Подільського Побужжя, показати її розвиток упродовж певного історичного часу, прослідкувати причини утворення антропогенних топонімів.

Результати дослідження. Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження – означає отримати важливу інформацію про минуле свого краю: його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо [1]. Ця особливість географічних назв використовується в історичних та географічних дослідженнях для реконструкції ландшафтів минулого, вивчення особливостей освоєння території, виявлення зниклих ареалів рослин чи тварин. Але щоб одержати таку поглиблену інформацію, потрібно досліджувати їх сукупність, сформовану під впливом характерних географічних або історичних умов.

У процесі дослідження виділено антропогенні топоніми, які поділяємо на: топоніми, що беруть початок від власних назв людей, та топоніми, що пов'язані з діяльністю людини.

При географічних дослідженнях назв потрібно з'ясувати та дослідити процес виникнення самої назви. Вводячи назву людина створює позначення

лише для конкретного об'єкту, яке виділяє цей об'єкт із географічного ряду схожих з ним [5, 6, 9, 10]. Власні назви так же, як і просторові слова, мають власне мотивування. Ці імена завжди історичні та соціально-географічні, тому що відбивають суспільні уподобання певних епох, характеризують світогляд, внутрішні суспільні відносини, ідеологію та традиції господарювання.

Для процесів раннього освоєння Подільського Побужжя населенням із первісними та родовими характеристиками суспільної організації: із традиціями, щодо побудови житла, вигонів для скота, способів обробітку земель, формування оборонних укріплень, важливе значення мало природне середовище (ландшафт, кліматичні, гідрологічні та інші особливості місцевості). Пізніше, із розвитком відносин в середині суспільства, в процесі іменування географічних об'єктів продуктивними стають імена та прізвиська власників.

Значну роль у дослідженні відіграють антропоніми - це власні назви людей. В українській мові це особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім. Територія Подільського Побужжя здавна була відома своїми чорноземами. Ландшафти характеризуються поширенням тут чорноземів опідзолених та сірих лісових ґрунтів. Таким чином, Подільське Побужжя має надзвичайно сприятливі для землеробства ґрунтово-кліматичні умови. Землеробське освоєння території вплинуло і на топонімічні процеси. Місцевості суспільного землеробського освоєння закріплювали за собою імена поселенців та землевласників. Прикладом є село Яблунівка Хмельницької області. Літературні джерела та перекази старожилів свідчать, що назва пішла від прізвиська лісника Яблонський, який збудував свій будинок в лісі. Поступово навколо нього будувались інші будинки і таким чином виникло поселення. Село Якубівка Вінницької області, отримало свою назву від прізвиська пана Якубовича, який тут проживав. Прикладами також є: Степан - с. Степанівка (Жмеринський район); Жабецький - с. Жабелівка (Жмеринський район); Стрижавський - м. Стрижавка; Михайло - Михайлівка; Левко - с. Левківці; пан Дашів - с. Дашківці. Назва Томашпіль походить від імені Томас (пол. Tomasz - Томаш). Закінчення «піль» (поль) від грецького «поліс» (місто), або слов'янського «полос» (поле). Названо на честь польського поміщика Томаша Замойського.

Часто населені пункти одержували назви від прізвиськ їх колишніх володарів: Чечелівка - від прізвиська Чечель Гайсинського району; Кропивна (від прізвиська власника шляхтичка Кропивницького) Хмельницького району; с. Ободівка (від прізвиська власника Ободівського) Тростянецького

району; Йосипівка, Миколаївка, Михайлин та Юрівка Козятинського району; Андріяшівка, Павлівка та Савчине Крижопільського району; Костянтинівка, Іваньки та Лукашівка Липовецького району; Григорівка, Тарасівка, Карпівка та Петрівка Муровано-Куриловецького району; Олексіївка Немирівського району; Миколаївка Піщанського; Мар'янівка Погребецького; Степанівка та Марківка Теплицького; Василівка та Федорівка Тиврівського; Антонівка та Олександрівка Томашпільського; Федьківка, Тарасівка Чечельницького; Андріївка та Федорівка Шаргородського; Ульянівка, Михайлівка та Іванків Ямпільського району.

Територія Подільського Побужжя визначається її розташуванням в межах Українського кристалічного щита, який є однією з найбільш піднятих ділянок фундаменту всієї Східно-Європейської платформи. Багато топонімів отримали назви від залягання та розташування корисних копалин. На це вказують такі назви населених пунктів: Вапнярка - вказує на залягання покладів вапняку; на поклади гранітів вказує назва села Гранітне Немирівського району, а назви Заруддя (Іллінецького району), Зарудинці (Немирівського району) та Зарудне вказують на поклади болотної залізної руди. Є думка, що назва Дашів (Іллінецький район) походить від татарського «камінь». На території селища є виходи гранітів. Назви Глинники, Кам'янецьк-Подільський, Кам'янка, Кременна, Кременний, Крупець (крупець - зернистий пісок) Хмельницької області характеризують корінні породи, які входять до складу поверхневого покриву рельєфу і складають основні види нерудних корисних копалин області [1].

У минулі часи значні площі Подільського Побужжя були вкриті лісами. Люди займались збиральництвом, полюванням, використовували деревину для власних потреб. Тому ми зустрічаємо багато таких назв населених пунктів: село Лісниче Бершадського району; села Підлісний Ялтушків, Лісове та Міжлісся Барського району; село Лісова Лесіївка Калинівського району; село Дубина Могилів-Подільського району; села Лісне та Підлісне Літинського району; села Підлісівка та Дубина Тиврівського району; села Борівське, Лісничівка та Рахни - Лісові Шаргородського району; село Підлісівка Ямпільського району.

Інколи для розширення площі орних земель ліс спалювали. Села, що виникли на випалених ділянках або поруч з ними, мали назви Печеське, Згар, Згарок. До назв, виникнення яких пов'язане з працею людини з розширення орних угідь, варто віднести Полян, Поляна, Поляни. В словниковий склад української мови ці слова ввійшли на

означення вільної від дерев галявини в лісі або розчищеної серед лісу невеликої ділянки під посів.

Суттєве значення для господарської діяльності людини мали і мають природні умови. Вони дозволяють вирощувати ті види культур, які притаманні лише для певних територій. Саме завдяки сприятливим кліматичним, гідрологічним умовам на території Подільського Побужжя склались сприятливі умови для садівництва, а в південних районах і для виноградарства, на що вказують назви населених пунктів: Вишневе, Садки та Садова Могилів-Подільського району; Яблунівка та Вишенька Літинського району; Вишенька Хмільницького району; Ягідне та Виноградне Муровано-Куриловецького району; Грушківка Калинівського району.

Своє відображення в географічних назвах має і професійна діяльність людини. Це назви таких населених пунктів як село Бондурі (Гайсинський район) – ймовірно, що назва походить від «бондарі», виготовлення діжок; село Пеньківка (від слова «пень», яких залишилось багато на місці вирубленого лісу) Літинського району; село Ковалівка Немирівського району; село Круподеренці Погребищанського району; село Бондурівка (перші поселенці займалися бондарством) Чечельницького району. Назва села Махнівка (Козятинського району) походить від поширеного тут в давнину ремісництва – ткацтва (махналяда – основний агрегат ткацького верстата) [9]. Як бачимо кожна назва населеного пункту несе своє смислове значення. Розвиток різноманітних промислів, пов'язаних із використанням деревини спричинив хвилю знищення лісу. Ліс забезпечував паливом гуті і рудні. Територія Подільського Побужжя має низку назв, які відображають поширення тут давніх промислових підприємств: село Гути Тульчинського району, село Стара Гута (від польського слова «гута» - підприємство з виготовлення скла та виробів з нього) Хмільницького району. З виробництвом скла пов'язана поява підприємств з виготовлення поташу. Поташ мав значний попит на західноєвропейському ринку. Це було причиною хижацького знищення дубових лісів на Поділлі. В лісах будували поташні буди, де спалювали ліс. На місці поташних буд виникали села: Буда, Крижова Буда, Будиськи (тепер село Нове Поріччя).

З давніх часів були розвинуті найрізноманітніші домашні промисли. Найдавнішим було бджільництво. В лісі відшукували дерева з дуплами, в яких були бджоли. На такому дереві ставили знак, а восени забирали мед. Такі дерева звалися бортями, а ті, хто збирав мед – бортниками. Село, засноване особами, що займалися бортництвом, називається Бортники. У кустарній промисловості чільне місце займало виробництво свічок. Воно

таке ж давнє, як і бджільництво, що давало для нього сировину. Спочатку свічки виготовляли хатнім способом, а пізніше це виробництво збільшувалося, зосереджувалося в майстернях при монастирях, де почали виготовляти свічки для продажу. З використанням для освітлення гасу виробництво свічок в середині XIX ст. стало різко занепадати, але згадки про ці заклади і їх виробників збереглися в назвах сіл Воскодавинці, Лоївці, Бебехи і Свічна. Серед інших домашніх промислів варто згадати обробку рослинного волокна і вовни з метою виготовлення з них тканини для одягу та господарських потреб. Села, назви яких пов'язані з цим промислом, є давніми поселеннями. Так назва села Кужелева (в основі – кужіль – куделя) вказує на те, що його поселенці в давні часи займалися обробкою волокна.

Існував також ложковий промисел. Згадка про нього зберігається в назві села Лошківці. Близькими до дерев'яних виробів були вироби з кори, зокрема виготовлення гаманців з березового лубу. Від занять жителів цим промислом виникло прізвисько, а згодом назва села Кошелівка. Серед інших промислів і занять провіде місце належало гончарному виробництву, яке ввібрало в себе багатотисячолітні народні технічні навички і художні традиції. Пам'ять про наявність цього промислу збереглася в назвах сіл Гончариха, Черепова (похідне – Черепівка), Ожигівці. Походження останньої назви Л.Л. Гумецька вбачає в давньоруському слові «обжигати» і пов'язує її з процесом випалювання цегли [3].

Починаючи з XIV ст., в XV і першій половині XVI ст. посилюється процес переростання домашніх промислів у кустарні і відокремлення ремесла від сільського господарства. Зростала кількість ремісників, для яких ремесло стало основним заняттям, а не додатковим джерелом існування. Виникають висилки, присілки і навіть цілі села ремісників різних спеціальностей – бондарі, ковалі, гончарі, олійники, чимбарі, кушніри та інші. Назви спеціальностей, які закріпились за ремісниками як прізвиська, стали основою для виникнення власних найменувань таких населених пунктів, як Бондарівка, Боднарівка, Ковалівка, Олійники, Чимбарівка, Кушнірівка та інші [1].

Висновки. Аналіз невеликої частини матеріалу показує, що топоніміка в окремих випадках виступає як жива географія і служить цінним джерелом для вивчення географічної індивідуальності певної місцевості, зв'язана із специфічними особливостями походження та розвитку її рельєфу і ландшафту. Назви, що походять від народних географічних термінів відображають колишні природні та соціально-

економічні умови проживання людей. Вони характерні для топонімії Подільського Побужжя. Такі назви особливо важливі для реконструкції природних ландшафтів території.

Список літератури

1. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі / С.Д. Бабишин. – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.
2. Гумецька Л.Л. Нарис словотворнонь системи українськоь актовоь мови XIV – XV ст. / Л.Л. Гумецька. – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – 298 с.
3. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XIV ст. / Я.Р. Дашкевич // Географічний фактор в історичному процесі. – К.: КГУ, 1990. – С. 155-169.
4. Дашкевич Я.Р. Східне Поділля на картах XVI ст. / Я.Р. Дашкевич // Історико-географічні дослідження на Україні. – К.: Наука. думка, 1992. – С. 13-21.
5. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
6. Денисик Г.І. Подільське Побужжя / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко. – вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
7. Жучкевич В.А. Общая топонимика / В.А. Жучкевич. – Минск: Высшая школа, 1968. – 432 с.
8. Кордуба М. Земля є свідком минулого: Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба – Львів, 1924.- с. 167.
9. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: Походження назв місті смт УРСР / Київ: Наукова думка, 1978. – с. 265.
10. Никонов В.А. Введение в топонимику / В.А Никонов. – М.: Мысль, 1965. – 179 с.
11. Суперанская А.В. Теория шимени согбственного / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1973. – 390 с.
12. Суперанская А.В. Что такое топонимика? / А.В. Суперанская. – М.: Наука, 1984. – 182 с.
13. Роговий О.І. Про що шумлять верби: історичні нариси про Корчинці-Ротмистрівку-Вербівку (18-21 ст.) / О.І. Роговий – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2010. – 344 с.

Квасневская Е.А. Антропогенная топонимика в географических названиях Подольского Побужья. Рассмотрена история развития антропогенной топонимики Подольского Побужья. Проанализирована история исследования и развитие на протяжении длительного времени, рассмотренные причины формирования антропогенной топонимики на Подольском Побужьи, показано значение человека в формировании и развитии антропогенных топонимов, проанализированные причины назвотворчегго процесса на исследованой территории. Выделены антропогенные топонимы, которые разделяются на: топонимы, которые берут начало от имен собственных людей и на топонимы, что связаннные с деятельностью человека, в частности, с добычей полезных ископаемых. Детальнее на отдельных примерах рассмотрено происхождение названий населенных пунктов Винницкой и Хмельницкой областей.

Ключевые слова: антропогенная топонимика; Подольское Побужжя; географические названия; ареалы; имена собственные.

Kvasnevska E.A. Antropogenna toponymyka in geogrifichnikh nazvakh Podil's'kogo Pobuzhzhya. History of development of anthropogenic toponymy of Podil'skogo Pobuzhzhya is considered. Research history and development is analysed during great while, considered reasons of forming of anthropogenic toponymy on Podil'skomu Pobuzhzhzi, the value of man is rotined in forming and development of anthropogenic toponimiv, analysed reasons of nazvotvorchego process on doslidzhuval'niy territory. Anthropogenic toponimi which are divided is selected: toponimi, which take beginning from the names own of people and on toponimi which are related to activity of man, in particular to mining. More detailed on separate examples the origin of the names of settlements of the Vinnytsya and Khmel'nickyoy areas is considered.

Key words: anthropogenic toponymy; Podil'ske Pobuzhzhya; place-names; natural habitats; names own.